

Kültigin'in Heykel Başındaki Yırtıcı Kuş Tasvirinin Mahiyeti Hakkında

Beyza ARAL*

Özet

Orta Asya'nın büyük devletlerinden biri olan Göktürk(=Kök-Türk) devrine ait Moğolistan, Köşö Çaydam'daki Kültigin Külliyesi, hükümdar Bilge Kağan tarafından yaptırılmış, 732 yılında tamamlanarak açılış töreni gerçekleştirilmiştir.

1958 yılında burada Moğollarla birlikte ilk arkeolojik kazıları yapan Çekoslovakyalı arkeolog Lumir Jisl, "bark" denilen kare şeklindeki yapının iç kısmında, başka bazı kalıntılar ile birlikte ve Kültigin'e ait olduğu kuvvetle tahmin edilen, mermerden bir heykel başı buldu. Orta yaşlarda bir erkeğin portresini yansıtan bu heykel başında, bazı araştırmacıların taç olarak nitelediği bir başlık ve üzerinde bir yırtıcı kuş tasviri yer almaktadır.

Araştırmacılar o zamandan itibaren bu kuş figürünün mahiyetini tartışıyorlar. En çok üzerinde durulan husus bu kabartma figürün boynuzlu ve kulaklı bir kartal veya benzeri bir yırtıcı kuş olduğu görüşüdür.

Günümüze yakın zamanlarda ise söz konusu kuş tasvirinin, Türk mitolojisinde önemli yeri olan Tanrıça Umay'ın zoomorfik görüntüsü olduğu kabul edilen, Hüma kuşu olup olmadığı üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göktürk (=Köktürk), Kültigin (=Köl Tigin), yırtıcı kuş, kartal, Umay, Hüma.

Summary

In 732 Bilge Kagan, monarch of one of the largest dynasties established in the Central Asia by Gokturks (= Kök-turks) in Mongolia inaugurated the completed Kultigin memorial Complex in Köşö Çaydam (=Kocho Tsaydam).

The first archaeological excavations of this memorial complex were done by Czechoslovakian archeologist Lumir Jisl in 1958 along with his Mongol counterparts. This excavation resulted in the finding of a square-shaped structure, so-called "bark". In "bark" alongside other archeological artifacts they found what the head of a marble sculpture of Kültigin (=Köl Tigin) is, probably. This sculpture portrays a man in his middle ages – sporting on his head, according to some researchers, a crown displaying a bird of prey.

Researchers have, since then, discussed the nature of the shape of this bird. The most discussed aspect pertains to those of the view that it is the shape of a bird of prey, such as an eagle, with horns and ears.

It is now being considered whether this bird is Huma, an important bird in Turkish mythology and a zoomorphic representation of the goddess Umay.

Key Words: Göktürk (Kök Türk), Kültigin (Köl Tigin), bird of prey, eagle. Umay, Huma

* Sanat Tarihçisi, Aydın Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu Öğretim Görevlisi. beyza_aral@yahoo.com

Resim 1: Kültigin heykeline ait heykel başı (Röpröduksiyon, Sakıp Sabancı Müzesi, Cengiz Han ve Mirasçılar Sergisi, 2006, Fotoğraf Y. Çoruhlu).

ve bunlarda Çin sanatçılarının katkısı hususunda birçok tartışmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır¹. Genellikle Çinlilerin katkısının abartıldığı bu tür tartışmaları bir yana koyarak Kültigin Kitabesi'nde onun vefatının nasıl yansıtıldığına dair, tarih verilen ve külliyeinin inşasından söz eden bir parçayı kısaca belirtmekte fayda görüyoruz (Kültigin Kitabesi kuzeydoğu yüzü): “*Kül Tigin Koyun yılında, on yedi(inci gün) de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sinde) yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini kitabe taşıyan Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sinde)hep bitirdik. Kül Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi...²*”.

Böylece Kültigin vefat etti ve kitabede Bilge Kağan'ın bizzat ifade ettiği gibi : “*Kardeşim Kül Tigin Vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin, halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm. Yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında General Udar geldi³*”.

Daha sonra, Lumir Jisl tarafından yapılan kazıda kalıntıları bulunan dikdörtgen şeklinde duvarla çevrili bir yapı inşa edildi. Bu yapının avlusu içerisinde, ortada bark denilen bina ve bu binaya kadar uzanan alanda, ayakta veya oturur pozisyonda taş heykeller ve girişten az batıda kitabe ve en arkada sunak bulunmaktaydı. Külliyeinin bark kısmında, Kültigin'e ait olduğu ileri sürülen kopmuş heykel başı ve muhtemelen onun gövdesi olan oturur durumdaki heykel tespit

Hun devletinin hakimiyetini kaybetmesinden sonra Göktürkler (Kök-Türkler) Orta ve İç Asya'da büyük bir devlet kurdular (M.552). Bu devlet doğu ve batı Göktürkleri olarak ikiye bölündükten bir süre sonra (M.581) bağımsızlığını kaybetti; ancak bu durum uzun sürmedi. Türk halkı İltiş Kağan'ın önderliğinde yeniden bağımsızlığını kazandı (M.682) ve böylece II. Göktürk Kağanlığı kuruldu. Büyük hükümdarlardan Kapgan (=Kapağan) Kağan'ın ölümünden (M.716) sonra karışıklıklar ortaya çıktı. İktidarın kendi hakları olduğunu savunan Bilge ve Kültigin kardeşlerden, Kültigin kendilerinden yana olan komutanlarla birlikte yönetime el koydu. Bilge Kağan tahta oturarak, ismine layık bir hükümdar oldu. Bununla birlikte yavaş yavaş ülkenin durumu kötüye gitmeye başladı. Önce kardeşi Kültigin'in ölümü ve sonra da kendisinin zehirlenerek öldürülmesiyle (M.734), Göktürk devleti bir süre daha varlığını sürdürdüysede fazla ayakta kalamadı.

Kültigin (= Köl Tigin) 731 yılında öldü. Bilge Kağan çok sevdiği kardeşinin adına bir anı mezar külliyesi (732) yaptırdı ve onun avlusuna bir kitabe taşı koydurarak hem Türk devletinin adını hem de Kültigin'in ismini ebedileştirdi.

Kültigin Külliyesi'ndeki mimari yapı, yazıt, bark denilen bölüm ve heykeller üzerine

¹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerde Ölüm*, Cogito-Yapı Kredi Yayınları-Üç aylık düşünce dergisi, S. 40 (Yaz)

² Talat Tekin'in bugünkü Türkçe'ye aktarımı bark kısmının türbe kelimesiyle ifadesi, bediz kelimesinin heykel olarak belirtilmesi doğru bir yaklaşım değildir. Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.24-25.

³ Talat Tekin, a.g.e., s. 23.

Resim 1a: Kültigin heykelinin başındaki yırtıcı kuş kabartmasından ayrıntı.

Resim 1b: Kültigin'in heykelinin başındaki yırtıcı kuş tasvirinin bir çizimi (Anonim, Kazakistan Tarihi Turalı Turki Dereketmeleri, C.II, 2005).

edildi. Barkın içerisinde ayrıca eşine ait olduğu sanılan heykel (yüz) kalıntıları ve başka bazı kalıntılar da bulundu⁴(Resim 1).

Moğolistan'ın Köşö Çaydam mıntkasında bulunan külliye'nin bark kısmından çıkarılan heykel başı mermerden yapılmış 42cm. yüksekliğinde, 12 cm genişliğinde ve 21,5-22 cm derinliğinde olup Ulan Bator'daki Moğolistan Bilimler Akademisi'nde T-005 Envanter numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır. Heykel başı ortadan çaprazlamasına kırılmış çene ve burun kısmında arızalar meydana gelmiş ama sonra birleştirilmeye çalışılmıştır. Burada orta yaşlarda Mongoloid karaktere yakın, doğu Türk tipinde bir şahsın (Kültigin) yansıtıldığını görüyoruz (Resim 1).

Konumuzu ilgilendiren ve alçak kabartma olarak oyulmuş tasvir, börtün yani başlığın ön kısmında cepheden tasvir edilmiş azametli bir yırtıcı kuş olarak yer almaktadır (Resim 1, 1a,1b). Her ne kadar bazı yayınlarda başlık bir taç olarak nitelendirilmişse de Kültigin bir kağan olmadığına göre bunu taç olarak nitelemenin doğru olmadığını düşünüyoruz⁵. Bu muhtemelen Tigin rütbesindeki şahısların kullandığı türden bir başlık olmalıdır. Hükümdar ailesine mensup önemli kişilere ve prenslere "tigin" denilmektedir⁶ Bununla birlikte bu başlığı dilimli taç olarak değerlendiren Lumir Jisl'e göre hükümdar ailesinden olan kişilere de taç giyme yetkisi verilmiş olmalıydı.

Böylece alın üzerini kapatan başlığın ön bölümünde ve ortada yer alan yırtıcı kuş tasvirinin mahiyeti hakkında, uzunca süredir yorumlar yapılmış olmakla birlikte henüz net bir yargıya ulaşılamamıştır. Araştırmacılar bu kuşun ne olduğu konusunda fikir beyan ederken çoğunlukla bir kartal ya da atmaca olduğunu düşünerek söz konusu kişinin Devlet hiyerarşisi içindeki yerini belirlediğini veya ölen kişinin ruhunun bir kuşa dönüşerek uçuşunu ifade ettiğini düşünmüşlerdir⁷.

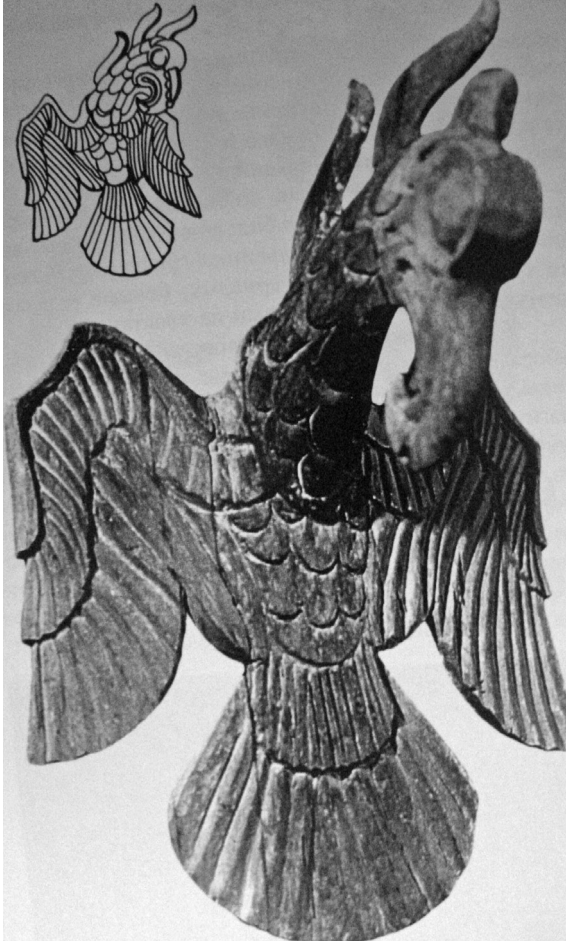
Konumuzu teşkil eden kabartma yüzyılların aşındırması ve tahribatı nedeniyle ayrıntıları net olarak seçilemeyen bir kabartmadır. Öte yandan başın çaprazlamasına kırılmış olması kuşun alt

⁴ Külliye'nin tanımı ile ilgili olarak bkz. Lumir Jisl, *Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları*, Belle-ten, C. XXXII / 107, Ankara 1963, s.387-410; Eleonora Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*, E. A. Seman Verlag, Leipzig 1980, s.238-241; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2007, s.162-166.

⁵ Dovdoi Bayar, *Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri*, Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s.101.

⁶ Yaşar Çoruhlu, *Kültigin'in Baş Heykelinin İkonografik Bakımdan Tahlili*, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, S.1, Aralık 1991, İstanbul 1991, s.122 ; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1988, s. 48.

⁷ Dovdoi Bayar, a.g.m., s. 101.

Resim 2: Rusya Federasyonu Ukok platosundaki Ak Alaha 3 Mezarlığı 1. kurgandan çıkarılmış olan boynuzlu ve kulaklı ağaçtan yapılmış grifon (kartal grifon) figürü ve çizimi. Muhtemelen Hun devri (N. Polosmak, Vsadniki Ukoka, Novosibirsk 2001, s. 84).

bunu kartal olarak nitelendirebiliyorsak başlık üzerindeki bu tasvir bir arma, ongun (=Tös, Töz, hayvan ana veya ata), kuvvet ve kudret simgesi, Gök Tanrı'nın sembolü olarak ifade edilebilir⁹. Böylece bu simge Kültigin'in veya mensup olduğu ailenin arması, türediklerine inandıkları veya onları koruyan hayvan atası veya kuvvet ve kudretlerinin simgesi olabildiği gibi Göktanrı' ya işaret ettiğinden hükümdar ailesinin bağlı olduğu baş tanrıyı da ifade ediyor olabilir.

Yukarıda anlatıldığı şekliyle, bazı görüşlerde belirtildiği gibi, başlık üzerinde yer alan bu kuş şeklinin ölen kişinin ruhunun uçup gittiğine gönderme olduğunu kabul etmek, doğru olma ihtimali az bir varsayımdır. Orhon kitabelerinde ruhun kuş gibi uçtuğundan epey miktarda bahsediliyor olmakla birlikte ve hakikaten de kuşların ruhu simgelemesine rağmen bunun muhakkak bir yırtıcı kuş olarak belirtilmesi de gerekli değildir, herhangi bir kuş şekli de bu simgeciliği ifade edebilirdi. Nitekim Göktürk devri insan heykellerinde ve hatta çok daha erken tarihli İç Asya taş heykellerinde figürlerin ellerinde gördüğümüz kuş şekillerinin yırtıcı kuş olmaması, bu olasılığı zayıf bir ihtimal olarak görmemize sebep olmaktadır¹⁰.

sol sağ gövdesinin kimi bazı detaylarını yok etmiştir. Bu nedenle kuşun özellikle sağ tarafındaki iri kanadının tek bölümden mi veya iki bölümden mi oluştuğunu anlayamıyoruz. Sol tarafındaki kanat tek bir parça olarak algılanmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi yüksek sayılamayacak bir kabartma olarak yapılmış, frontal olarak yani cepheden tasvir edilmiş kuş figürünün bir yırtıcı kuş olduğu kesindir. Bununla birlikte başındaki boynuz gibi yumru veya çıkıntı (belki ibik veya sorguç gibi de algılanabilir), gözlerinin şekli, gagası (gagasında bir şey tutup tutmadığı pek belli olmamaktadır) kanatların kıvrılma biçimi ve perdeli üç bölümlü ayaklarının görünüşü bu kuşu net bir kategoriye sokmanın zor olduğunu göstermektedir.

Kültigin'in başlığı üzerinde yer alan tasvirin ne olduğu konusunda ortaya atılan en eski fikir, söz konusu tasvirin kartal olduğunun ileri sürülmesidir. Bu düşünce Orta ve İç Asya Türk sanatlarında, boynuzlu ve kulaklı kartalların yaygın olarak görülmesine dayanmaktadır (Resim 2). Bununla birlikte buradaki tasvirin başındaki çıkıntı veya yumruyu boynuz saysak bile kuşun başında kulağa benzer bir şey sezilememektedir; ancak yine de kartal olabilme ihtimali vardır. Böylece figürü kartal olarak kabul ettiğimiz takdirde, kartal ve benzeri yırtıcı kuşların Türk sanatı ve ikonografisinde büyük yer tutması bu düşünceyi destekleyici argüman olarak kullanılabilir⁸. Eğer

⁸ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Seyran Yayınları, İstanbul 1995, s.73-92.

⁹ Yaşar Çoruhlu, *Kültigin'in Baş Heykelinin İkonografik Bakımdan Tahlihi*, s.124-125.

¹⁰ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalca Yayınevi, İstanbul 2012 (5.baskı), s.69, 139.; Yaşar Çoruhlu, *Göktürk Devrinden Bazı Heykeller Üzerine Düşünceler*, IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-23 Nisan 2005, Erzurum-Bildiriler (Editörler Hamza Gündoğdu vd.), Erzurum 2006, s.177-178.

Resim 3: Moğolistan, Köşö Çaydam, (Koşo Tsaydam) Bilge Kağan anı külliyesi kazılarında çıkarılan altın taç üzerindeki yakut tutan kuş tasviri (Röpröduksiyon, Sakıp Sabancı Müzesi, Cengiz Han ve Mirasçıları Sergisi, 2006, Fotoğraf Y. Çoruhlu).

Burada heykel başının başlığı üzerindeki hayvan figürü ile ilgili olarak şöyle bir çekinceyi de gündeme getirebiliriz. Kültigin'e atfedilen heykel başının üzerindeki yumru, boynuz veya ibiğe benzer şekil simurg da (ve ejderha tasvirlerinde) da görüldüğü gibi erken devirlerde, gökteki tanrıların simgelerinden olan ve hatta kendisine kurban sunulan akbabalarda da görülmektedir¹¹. Kökenlerinin İç Asya olduğu varsayımı ileri sürülen Amerika Kızılderililerinin çok önemli bir simgesi olan Kondor (tepeli akbaba) denilen akbaba, başı üzerinde bir ibiğe sahiptir. Kanatlarını açtığında ay ve güneş tutulmalarına yol açtığına inanılan bu hayvan hem yaratıcı hem de yok edici bir güç olarak ifade edilirdi. Bununla birlikte Kültigin heykel başındaki tasvirin diğer kısımları bu sözü edilen akbaba türünü pek de andırmamaktadır¹².

Günümüze yakın zamanlarda, yukarıda sözü edilen Kültigin'in taç şeklindeki dilimli başlığı üzerinde görülen yırtıcı kuş tasvirinin "hüma" olabileceği görüşü ileri sürülmeye ve tartışılmaya başlanmıştır¹³. Kültigin heykelinin baş kısmı üzerindeki kabartma yırtıcı kuşu kanatlarının gösteriliş şekli itibariyle hüma veya benzeri kimi tasvir niteliklerine sahip simurg kuşu gibi görmek de mümkündür. Öte yandan başın üzerindeki çıkıntıyı boynuz yerine sorguç veya ibik gibi ele aldığımızda ve gagasının, ayaklarının biçimini, gövdenin önden görünüş şeklini yeniden gözden geçirdiğimizde, kartal veya benzeri avcı bir kuşu andırdığı kadar, bu tasvirin bu özellikleriyle hüma veya simurg gibi bir kuşu (mitolojik kuş) da çağrıştıracığı anlaşılmaktadır.

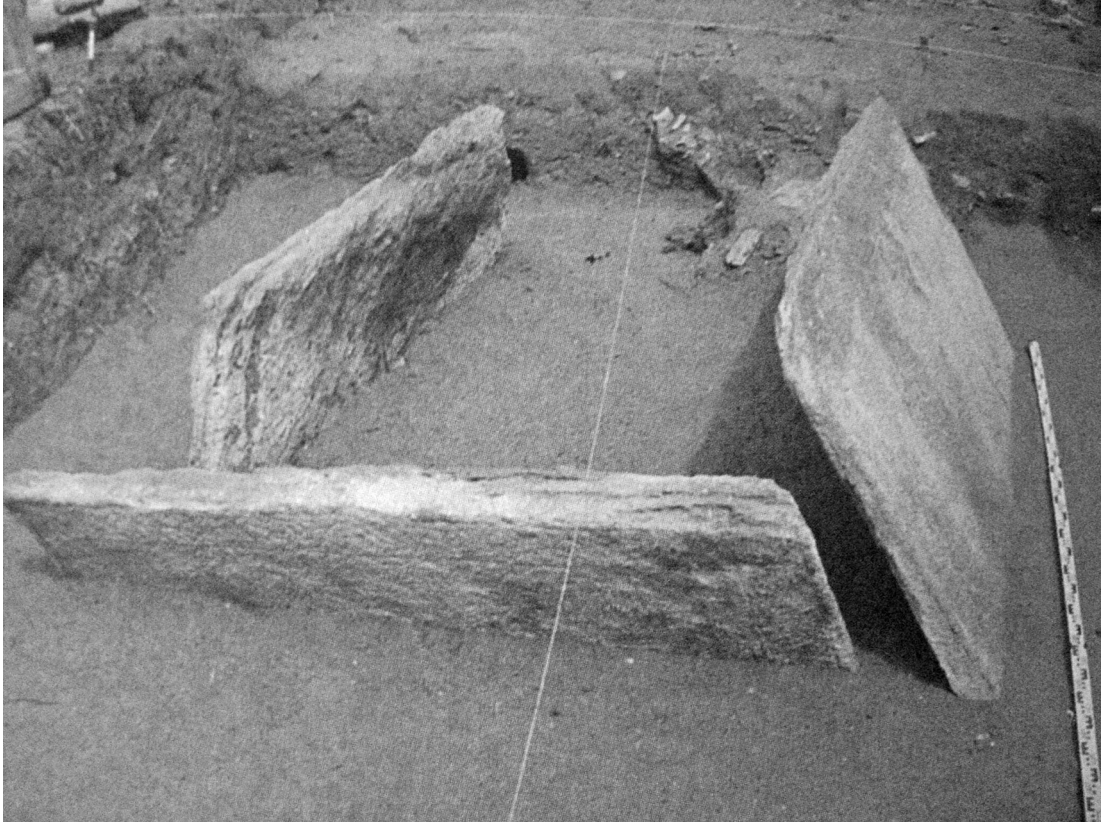
Göktürk devrinde bu tasvire özellikleri itibariyle en yakın tasvir yine Köşö Çaydam (Koşo Tsaydam) bölgesinde yapılan Bilge Kağan külliyesi kazılarında ortaya çıkarılan altın diadem ön tarafında görülmektedir (Resim 3).

Eğer Lumir Jisl'in söylediği gibi Göktürklerde taç giymek sadece hükümdara mahsus değil de hükümdar ailesi mensuplarınca da kullanılan bir ayrıcalık ise Kültigin heykel başının başlığını bir taç olarak kabul ettiğimizde bu iki örneğin ne kadar iyi bir şekilde çakıştığını görmek

¹¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.78-79.

¹² Kathryn Wilkinson, *Semboller ve İşaretler (Çeviren Seda Toksoy)*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2009, s.59.

¹³ Cengiz Alyılmaz, *Özbekistan Cumhuriyeti'nin Devlet Armasındaki Hüma Kuşu Tasviri*, Orkun, S. 23, Ocak 2000, İstanbul 1999, s.12-15.; Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları Ankara 2005, s.80-83.

Resim 4: Moğolistan, Köşö Çaydam (Koşo Tsaydam) bölgesindeki Anonim IV olarak kodlanmış taş lahitin kazı sonrasındaki görünümü. Göktürk devri (H. Çal-M.Görür, 2002).

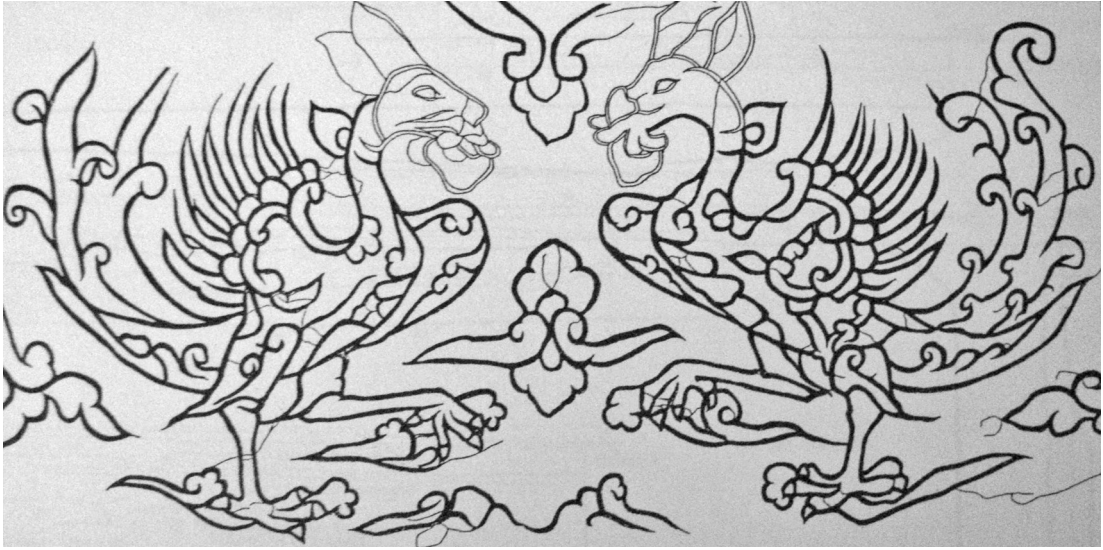
mümkündür¹⁴. Başlıkta olduğu gibi burada da tacın orta kesiminde yer alan kuş, telekleri belli olan kanatlarını iki tarafa açmış ve önden gösterilir vaziyettedir. Ancak tasvir üslubu daha sert olan taşın değil belki yumuşak ve işlenmesi kolay altın levhanın kullanılmasından dolayı daha dekoratif görünümlüdür. Yüksekliği 9,8 cm. olan ve uzunluğu 25,7 cm. olup bugün Ulanbator'daki Ulusal Moğol Tarihi Müzesi'nde bulunan (Env.U 2003-4-46) tacın üzerindeki kuş gagasında bir altın telle asılı duran bir yakut tutmaktadır. Kazıyı yapan araştırmacılar ucu delik başka bir yakut parçasının da bu kuşun gagasından düşmüş olabileceğini söylemektedirler¹⁵. Her ne kadar Kültigin baş heykelinin üzerindeki kabartma da kuşun gagasında bir şey tutup tutmadığı belli olmuyorsa da bunun var olduğu ve aşınmış ya da kopmuş olabileceği düşünülebilir.

Üslup açısından bir miktar farklı olmakla birlikte, Göktürk devrinden olan ve aynı bölgede bulunan taş lahit levhalarında konturları derin çizgisel üslupta ve simurga veya hümaya benzer karşılıklı yerleştirilmiş kuş tasvirleri de bu gruba dahil edilebilir. Bu kuşlar da aynen sözü edilen altın taçdaki figürde de olduğu gibi ağızlarında köşeleri yuvarlatılmış dörtgen bir taş (müceher) (?) taşımaktadırlar. Anonim IV olarak kayıtlara geçen lahitin geniş yüzlerinde bulunan bu tasvirlerin yer aldığı kalıntı Kültigin külliyesinin 100 m. kuzeyinde tespit edilmiş ve üzerindeki toprak temizlenerek ortaya çıkarılmıştı¹⁶ (Resim 4-5). Aynı mıntıkada bulunan ve kazıları yapanlar tarafından Anonim II olarak adlandırılan başka bir taş lahitin üzerinde de karşılıklı benzeri teknik ve üslupla yapılmış kuş tasvirleri de bulunmaktadır (Resim 6). Bunlar aynı bölgeden eserler olup üslup ve kompozisyon bakımından da birbirlerine çok benzerler. İhe Höşötü da denilen

¹⁴ Lumir Jisl, a.g.m., s. 395.

¹⁵ Dovdoi Bayar, a.g.m., s.102.

¹⁶ Halit Çal-Muhammed Görür, *Anonim IV Sembolik Mezar (JL 230 Açması) 2000 Yılı Kazısı*, Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, TİKA-Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı yayını, Aydoğdu Ofset, Ankara 2002, s.23-63.

Resim 5: Moğolistan, Köşö Çaydam, Anonim IV lahtinin doğu taş levhası üzerindeki kuş (Hüma/ İmı veya Umay kuşu) tasvirlerinin çizimi. Göktürk devri (H.Çal-M. Görür, 2002).

Köl İç Çor yazıtının (M.720-725) bulunduğu külliye'nin taş lahit yüzlerinden birindeki benzeri kuş (hüma) tasviri ise, daha sade ve üslup açısından farklı olmakla beraber aynı grup içerisinde yer alır. Burada da kanatlarını iki yana açmış bir kuş tasviri bulunmaktadır¹⁷ (Resim 7-8).

Bu tasvirlerdeki kuşların aynı zamanda simurğa benzer şekilde tasvir edilmiş hüma kuşu olduğunu düşünmek mümkündür. Hüma kuşunun Tanrıça Umay'ın zoomorfik bir görünüşü olduğunu düşündüğümüz takdirde ise olay çok daha anlamlı bir hal almaktadır. Çünkü Kültigin kitabesinde (M.732) Kültigin'in bizzat kendisi ile ilgili olarak şöyle denilmektedir (Kültigin yazıtı doğu cephesinin 31. satırı) : “ Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kültigin erkeklik adını elde etti. Onaltı yaşında, amcam Hakan'ın devleti için şöyle başarılar kazandı...”. Böylece bu metin ile bu konuyu ilk defa açıklamaya çalışan Yaşar Çoruhlu'ya göre “Gök Tanrı'yı temsil eden hükümdarın hanımının da Umay'ı temsil ettiği anlaşılmaktadır. Kutunu aslında Umay'dan alan Hatun onun yardımıyla Kültigin'i dünyaya getirmiş, Kültigin de bu kut sayesinde zamanı geldiğinde erkeklik (Alplik) adına sahip olmuştur.”¹⁸

Böylece eğer Kültigin'in başlığındaki yırtıcı kuş tasviri Hüma kuşu ise bu tasvir doğrudan doğruya Tanrıça Umay'a gönderme yapıyor olmalıdır. Tanrıça Umay'la ilgili satırların hükümdarın sözlerini aktaran Kültigin yazıtı gibi bir kitabe ve benzeri başka yazıtlarda geçiyor olması da bu Tanrıça'nın Göktanrı'sından sonra Bilge Kağan ve ailesi için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Böylece bu ailenin veya sadece Kültigin'in kendisinin koruyucu ruhunun Tanrıça Umay olduğu anlaşılıyor ve Y. Çoruhlu'nun da ifade ettiği gibi kutunu Umay'dan alan Kültigin'in annesi onun yardımıyla Kültigin'i doğurmuş, Kültigin' de bu kut sayesinde erkeklik adını almıştır¹⁹.

Tanrıça Umay'ın vasıflarına baktığımızda çeşitli özelliklerinin bu durumu desteklediğini görebilmekteyiz. Örneğin Tanrıça Umay, güneş ve ışıkla ilgilidir. Hayatı yaratan, bereketi sağlayan, hayatın sürekliliğini bir anlamda ölümsüzlüğü sağlayan güneştir ışıktır. Bahsi geçen kitabe, hükümdarın annesinin “Umay gibi” olarak nitelendirilmiş olmasının nedeni daha geç dönemin ünlü bir eserinde açıklanıyor. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat-İt-Türk adlı eserinde belirtildiğine göre Umay kadının karnından doğumdan sonra çıkan “son” (plasenta) dur veya bu plasenta

¹⁷ Osman Fikri Sertkaya-Cengiz Alyılmaz-Tsendiyin Battulga (Hazırlayanlar), Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, TİKA-Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2001, s.179-180, 288-289 ; Anonim, Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derekemelen-Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas), C. II, Dayk-Press, Alma Ata 2005, s.279.

¹⁸ Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, s. 41.

¹⁹ Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, s. 41.

Resim 6: Moğolistan, Köşö Çaydam, Anonim II lahti üzerindeki kuş (hüma) tasvirleri (O.F.Sertkaya-C. Alyılmaz-T.Battulga, 2001).

Resim 7: Moğolistan, Köl İç Çor külliyesi taş lahit parçalarındaki kuş (hüma) tasviri (O. F. Sertkaya-C. Alyılmaz-T.Battulga, 2001).

Resim 7: Moğolistan, Köl İç Çor Külliyesi taş lahit parçalarındaki kuş tasvirinin çizimi (Anonim, Kazakistan Tarihi Turali Turki Dereketmeleri, C.II, 2005).

ile temsil edilmektedir. Bu, çocuğun aynı zamanda doğumdan sonra hayatı boyunca bağlı kaldığı ruh özünü oluşturmaktadır. Bir başka deyişle Kültigin'in ruhu Umay'dan oluşmaktadır. Umay çocukların ve kadınların en önemli koruyucu tanrısıdır. Bütün Türk halklarını koruyan, onlara kut veren tanrıçadır. Bol mahsül almaya, mal ve mülkün artmasına da o yardım eder ve nihayetde Umay'ın zoomorfik şekli Hüma kuşudur. Bu kuş da Umay gibi talih verir bolluk bereketlik sağlar²⁰.

Şimdi tekrar Bilge Kağan Külliyesi'nde bulunan taçtaki kuş kabartmasına ve bunun Kültigin heykel başındaki kabartma ile aynı tasvirin varyasyonları olduğu konusuna dönelim. Taç üzerindeki kabartmada kuş ağzında Yakut tutmaktadır. Bu ne anlama gelebilir? Hüma'nın yani Tanrıça Umay'ın taç sahibine "kut" getirdiğini mi ifade etmektedir veya taç hükümdarla ya da hükümdar ailesi ile ilgili bir simge olduğuna göre Tanrıça o kişiye Devlet' mi vermektedir? Hakimiyet yetkisini Tanrıdan aldığını mı belirtmektedir? Zenginlik servet ve refah mı sağlamaktadır? O kişinin soyunun bereketli olacağını , neslinin tükenmeyeceğini mi ima etmektedir? Bunların hepsi ihtimal dahilindedir. Eski Türkçe bir sıfat olan "kut" (= Qut) kelimesinin anlamına baktığımızda onun birçok Göktürk Türkçesi'ndeki metin de "mutluluk, bahtiyarlık, talih, devlet" anlamlarında kullanıldığını görmemiz de konuyu destekler mahiyettedir²¹.

Yüzyıllar boyunca sanat eserlerinde kullanılan yakuta yüklenen temel simgesel değerler, hükümdarlık veya hükümdar ailesine mensup olmak, saltanat, hakimiyet, şeref, rütbe, kıymet, şevk, hararet, istek, güç, kudret, tutku, aşk, sevgi, sevgili, güzellik, uzun ömürlülük, tehlike

²⁰ Yaşar Çoruhlu, a.g.e., s. 40-45.

²¹ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987,s.846.; Sait Başer, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s.51-68.

durumunda incitilemezlik, ele geçirilemezlik, canlılık gibi anlamlardır. Genel olarak yakut tüm bu anlamları içeren tutku gezegenleri diye de ifade edilen Satürn ve Mars gezegenleri ile ilişkili tutulmuş bir değerli taşdır²². Görüldüğü gibi altın taç örneğimizdeki yakut taşı, anlamları itibariyle hem hükümdarlık ve güç alameti olan tacın anlattıklarıyla uyuşmakta hem de sözü edilen öteki manalarıyla hükümdar veya hükümdar ailesine mensup kişilere uygun anlamlar içermektedir. Böylece biz tacın dışındaki, lahit yan yüzlerinde bulunan yırtıcı kuş tasvirleri ile Kültigin baş heykelinin üzerindeki tasvirin özünde aynı kuşu tanımladığını ve heykel başındaki kabartmadaki yırtıcı kuş figürünün de zamanla silinen bir nesneyi (yakut) ağızında tuttuğunu ileri sürebiliriz.

Sonuç olarak belirtebiliriz ki Kültigin' e ait olduğu kabul edilen heykel başı üzerindeki yırtıcı kuş kabartması, boynuzlu ve kulaklı kartal veya atmaca hatta tepeli akbaba olarak kimi çekincelerle birlikte ifade edilebilir ancak hüma veya simurg benzeri bir hayvan olduğu da düşünülebilir. Hüma kuşunun tanrıça Umay ile bağlantısı, Kültigin kitabesindeki bu konuyla ilişkili Kültigin' e doğrudan bağlanan ifadeler ve yukarıda karşılaştırmak amacıyla aldığımız diğer tasvirler bu fikrin doğru olduğuna bizi daha kuvvetli bir şekilde inandırmaktadır. Esasında bütün bu kuşlar mitsel olsun olmasın yırtıcı hayvanların sembolizmi kapsamı içerisinde benzeri anlamlara sahiptir. Bu durumda söz konusu heykel başı üzerindeki yırtıcı kuş tasviri, Kültigin'in onu koruyan, gözeten, erkeklik adını almasını sağlayan, kut veren, bereket refah ve servet sağlayan kişisel "koruyucu ruhu", "hayvan anası", veya aile tözü olarak kabul edebilecek olan Tanrıça Umay'ı simgeleyen bir yırtıcı kuş olmalıdır.

²² J. C. Cooper, An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols, Thames and Hudson, London 1992 (Tıpkı basım), s.90. ; Kathryn Wilkinson, a.g.e, s.42.

